

**ALFABETİK SONEKLER DİZİNİNDE
TÜRKÇE SONEKLERİN SIRALANMASINDA
GÖZ ÖNÜNDE BULUNDURULMASI GEREKEN
ESASLAR ÜZERİNE¹**

*Hocam müteveffâ
Prof. Dr. René GIRAUD'nun
aziz hatrasına
STRASBOURG 1968*

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ

1 . Giriş:

Türkoloji araştırmaları ve Türkçe'yi daha iyi öğrenebilmeyi ve anlayabilmeyi isteyenler bakımından, Türkçe'de eklerin kullanılışlarını ve kullanılabilme için gerektirdikleri şartları bilmenin önemi inkâr edilemez.

Bu düşünceyle, Türkçe üzerine yazılmış dil bilgisi kitaplarında olsun, vı ayrı ayrı, Türkçe'nin değişik meselelerini işleyen, eski eserlerle ilgili vı ağızlarla ilgili çalışmalarda olsun eklere, eklerin kullanılışlarına gereğince önem verilmiştir.

Bu çalışmaların bir kısmına, kelime dizinleri, sözlükler yanında, ekleri içine alan ek dizinleri de eklenmiş, bazılarında ise, alfabetik bir sıralama olan dizinde, çeşitli morfosentaktik, fonetik ve ortografik nedenler yüzünden tereddüde düşüldüğü için olsa gerek,

¹ Bu yazı yayınlanmamış olan "Türkiye Türkçesinin Açıklamalı Ekler Dizini Üzerine Bir Deneme" adlı 1967 yılında hazırladığım çalışmanın "Giriş" bölümünden kısaltılarak alınmış görüşleri içermektedir. Daha sonraki yıllarda, burada teklif ettiğim esasları "Eski Türkçenin Ekliği Denemesi (1971)" (teksir edilerek Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerine ders notu olarak verilmiştir.) ve doktora araştırmam olan "Erzurum İli Ağızları; İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler(1978)" adlı çalışmalarımın ilgili bölümlerine uyguladım.

çalışmanın bütünü içindeki açıklamalar yeterli görülerek bundan kaçınılmıştır.

Özellikle, Türkçe öğretimi için hazırlanmış dil bilgisi, elkitabı vy sözlüklerde, Türkçe'nin anahtarları olan eklerin uygun bir dizinde vy ek lügatinde öğrenciye sunulmasından kaçınılması ise, bu eserleri ilk okuyuşta ezberlemesine ve sırasında hatırlamasına imkânı olmayan öğrenciyi güç durumda bırakmakta ve uzun süre, dil bilgisi öğrenimi yüzünden, onun, Türkçe metinlere bir sözlük yardımıyla olsun, doğrudan doğruya yaklaşmasını engellemektedir. Bu durum ise, Türkçe gibi, kurallarında istisnaların sayılacak kadar az bulunduğu bir dilin öğretimi ve öğrenimini yeknesaklaştırmakta ve can sıkıcı yapmaktadır.

Bu düşünceyledir ki, burada:

1) tenkit ve teklif kapılarını açık bırakmak şartıyla, Türkçe'nin eklerinin alfabetik olarak sıraya konulması konusunda, nedenlerini göstererek bir metot teklif etmek ve

2) en az bağımsız kelimeler kadar önemli olan eklerin, uygun bir alfabetik düzen içinde, Türkçe'den Türkçe'ye vy Türkçe'den bir başka dile yapılacak açıklamalı dizinlerinin, Türkçe bir metnin daha iyi anlaşılmasında sağlayacağı kolaylığı bir de örnek vererek göstermek

niyetindeyim.

2 . Açıklamalar:

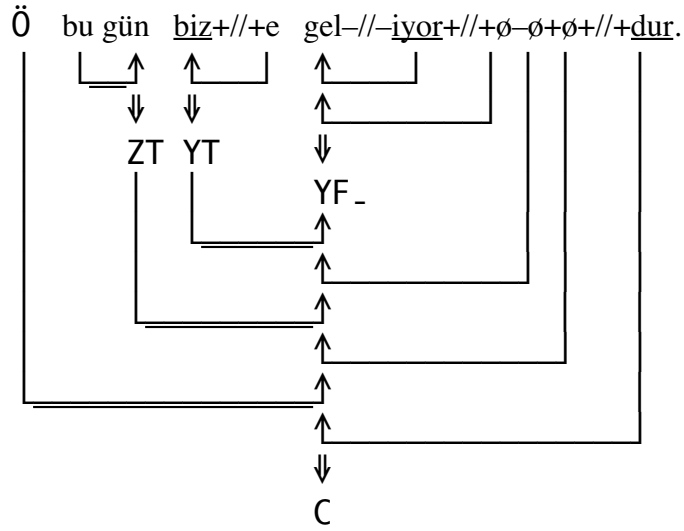
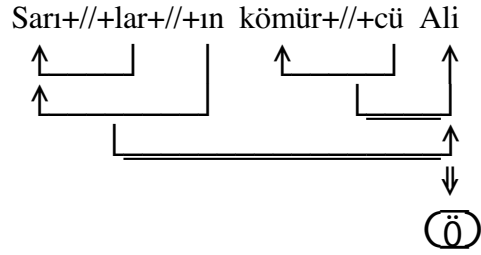
Bugün Türkçe'de kullanılan birçok ekin vaktiyle birer bağımsız kelime olduğu türkologların bazılarınca ileri sürülmüş ve isbat edilmiştir. Bu eklerin bir kısmının gelişmelerini yazılı metinlerde ve ağızlarda görmek de mümkündür. Söz gelişi, Standart Türkiye Türkçesi yazı dilindeki *için, göre, ile, -°yor+, +dır* vbg.² edat vy ek olarak yaşayan öğelerin, ekleşmiş, henüz ekleşmelerini tamamlamamış fakat ilgili oldukları kelimelerle azçok ilgilerini kesmiş parçacıklar oldukları açık olarak görülür. Gel gelelim, bu durum, aşağıda sıralanan, **morfosentaktik, fonetik** ve **ortografik** ihtiyaçlar

² *için* < etç. *uç+u-n* ; *göre* < *kör-e* ; *ile* < *il-e* ; şimdiki zaman eki: *-°yor* < *-ı yorı-r* ; ihtimal kuvvetlendirme eki: *+dır* < *tur-ur* şekillerinde izah edilmektedir.

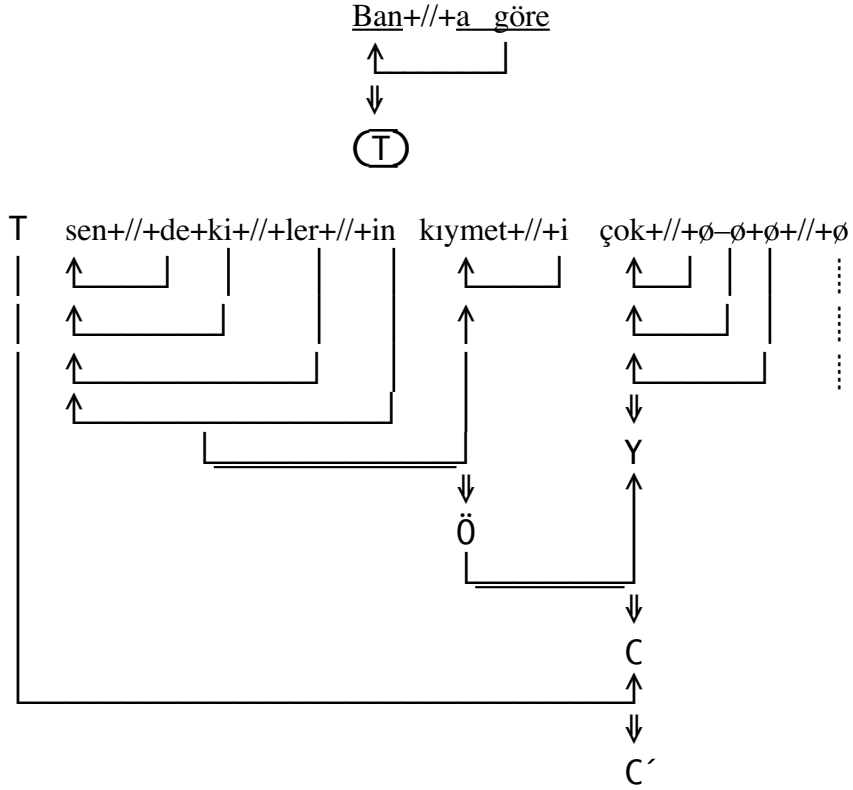
yüzünden, bunların, bağımsız kelimelere uygulanan alfabetik düzen içinde sıraya konulmalarını güçleştirir.

21. Morfosentaktik ihtiyaç:

Bilindiği üzere, sonekli bir dil olan Türkçe, gerek yeni kavramları işaret etmek vey belirtmek için yeni kelimeler türetmeyi, gerek kavramların işaretleri olan kelimeler arasında ilişkiler kurmayı, ya onları tamlayanı (sıfat vey zarf) tamlanandan (isim vey fiil) önce koyarak ya da onlara sonekler (yapım ve çekim ekleri) vey ilişki kurucu kelimeler (edatlar) getirerek sağlar. Söz gelişi, aralarında kavram ilişkisi bulunan aşağıdaki kelime gruplarını alalım:

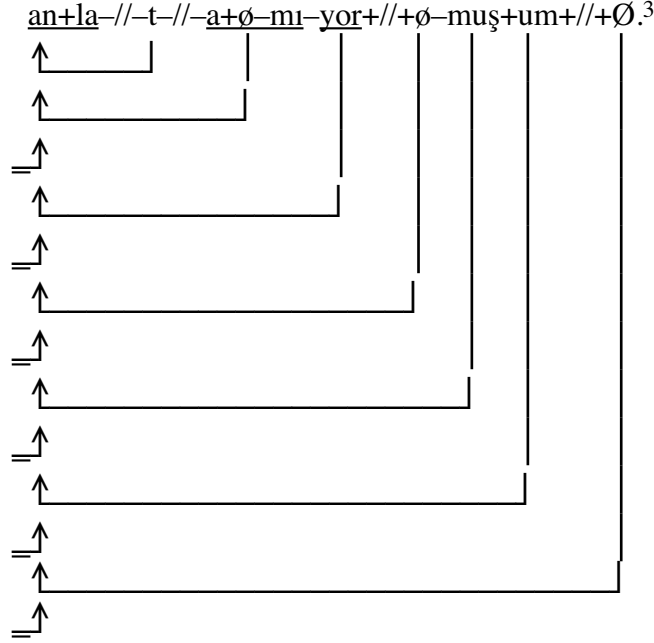

ya da

cümlelerine baktığımız zaman, görürüz ki, öğelerin birbirlerini belirleme yönü oklarla işaret edildiği gibidir ve kolayca anlaşılacağı gibi, bir varlığı, bir oluşu, bir kılışı ifade eden öğelerin belirleme yönü, bir ilişkiyi ifade edenlerinkine zıttır vey bir başka deyişle: Türkçe'de anlam öğelerinin belirleme yönü ileriye, görev öğelerinin belirleme yönü geriye doğru çevriktir.

Buradan diyebiliriz ki, nasıl bir sıfat, kendisiyle kullanılan ismi; bir zarf kendisiyle kullanılan sıfatı vey zarfı vey fiili belirliyorsa; bir ek de vey bir edat da, hangi durumlarda kullanılıp kullanılmayacağını kendisi belirler. Söz gelişi: daha genel bir durumdan daha özel bir duruma doğru, olumluluk vey olumsuzluk, geçişli ve geçişsiz bir kılışı, bir zaman vey şart olumluluk ve olumsuzluğu, bir şahıs bütün bunları sınırlayabilir: "*anlatamıyordum*" dediğimiz zaman sınırlama sırası şöyledir:

	sıralama yönü	sınırlama yönü	
an+la-//	kılış (genel)
/-t-//	dönüşüm (genel)
/-a+ø-ma-	fiil tabanı
-yor+//	isimleştirici
/+ø-	ek-fiil
-muş	kip
+um+//	şahıs
/+Ø	cümle dışı öge

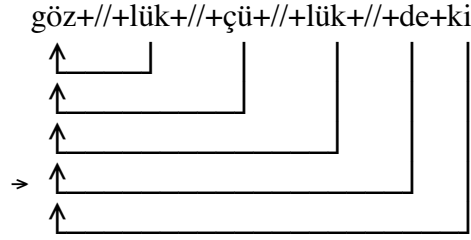
³ Türkçede fiillerin olumluluklarını (olumsuzluga göre) belirten bir ek yoktur, veya bu ek /-ø-/dir. Yine Türkçede t. 3. ş.'ı işaret etmek için (1.,2. t. ve 1.,2., 3. ç.ş.'lara göre) bir ek yoktur, veya bu ek /+ø-/dir. Yani, "anlatabiliyormuş" vy "anlatamıyormuş" dedigimiz zaman

an+la-//-t-//-a+bil-ø-i+yor+//+ø-muş+ø+//+Ø

an+la-//-t-//-a+ø--mı-ø+yor+//+ø-muş+ø+//+Ø

şeklinde açıklamanız gerekir.

Bir örnek de yapım ekleriyle görelim:

Türkçe'de bu durumun büyük bir düzenlilik gösterdiğini örnekleri çoğaltarak anlayıp kabul etmek mümkündür.

O halde, buradan şu sonucu kolayca çıkarabiliriz: Bir ek (vy eksizlik durumu), hangi şartlarda kullanılabileceğini kendisi belirlediğine göre, bir ekler dizisinde bu şartların işaret edilmesi gerekir. Yani, bir ekin vy eksizlik durumunun isim vy fiil kök vy gövdelerinden hangisine gelip gelmediğinin açıklanmasından başka, kendisinden önce gelebilecek olan kök vy gövdelerden vy çekim ekli şekillerden gerektirdiği şartların da belirtilmesi gerekir. Söz gelişi, bir isim hali eki, bir iyelik ekli yapıyı sınırladığına göre, böyle bir dizinde isim hali ekiyle sınırlanmış iyelik ekleri de isim hali ekinin altında bulunmalıdır. Bir örnekle açıklarsak: **nesne hali** eki +(y)I⁴'nin altında aynı zamanda **iyelik ekleri**yle birlikte

	+nnn	+iye	+nsn
/+InI/	(/+øI+	+n+øø+	+øI/)
/+sInI/	(/+sI+	+n+øø+	+øI/)
/+°mI/	(/+ø°+	+m+øø+	+øI/)
/+°mIzI/	(/+ø°+	+m+Iz+	+øI/)
/+°nI/	(/+ø°+	+n+øø+	+øI/)
/+°nIzI/	(/+ø°+	+n+Iz+	+øI/)

birleşik şekillerini de bulmalıyız. Şimdiye kadar yapılageldiği gibi bu şekilleri iyelik eklerinin altına taşımamalıyız⁵.

⁴ Genelleştirilmiş itibarî şekil Fonetik ihtiyaç kısmında açıklanmıştır.

⁵ Bu durum yazıda ayrı yazıldıkları ve izledikleri kelimeyle ses benzeşmesi yoluyla herhangi bir uyuma girmedikleri için, kelime sözlüğüne girecek olan edatlar için

22. Fonetik ihtiyaç:

Yine bilindiği üzere, söz gelişi, Standart Türkiye Türkçesi'nde, vokalleri bakımından bir ekin dar vokalli ise dört, geniş vokalli ise iki ayrı seslisi (allophone) vardır. Bunları yine alışlageldiği gibi bir ekler dizisinde ayrı ayrı yerlerde dört vy iki kere verip çalışmayı bir göndermeler yığınına döndürmektense, bu durum pek ender istisna gösterebildiğine göre, dar vokaller için *I'*yı, geniş vokaller içinse *A'*yı temsilci vokal seçebiliriz. Yani, eklerin vokalleri bakımından kalın ve düz olanlarını alabiliriz (düşünülebilecek diğer seçimler de mümkündür).

Söz gelişi, "*gelecektim*" sözünün ek kısmı *-ecektim*'i dizinde aramamız gerekirse, bunu bu şekliyle değil, *-(y)AcAktIm* genelleştirilmiş itibarî şekliyle aramamız gerekir.

Uyum için ses benzeşmesine ugramayan eklerden *+°mtrak* ve *+daş* eki gibi olanlar için kalın ve düz vokalli olduklarından bir mesele yoktur. Yalnız *+ki* , *-ken* , *+leyin* ve *+gil* gibi ince ve düz olan ekler içinse, sözlük düzeni bakımından *+kI* , *-kAn* , *+lAyIn* ve *+gII* genelleştirilmiş itibarî şekilleri, bu halleriyle kullanılmadıkları belirtilerek ve yanlarında kullanılan şekilleri verilerek alınmalıdır.

Yalnız *-°yor* eki, geniş-yuvarlak vokal ihtiva eden tek ek olması bakımından bu kurala göre temsil edilmesi imkânsız olduğundan, sırasında, yani vokali bakımından "o" harfinin gelmesi gerektiği yerde gösterilmelidir.

Diğer taraftan, *c / d / g* konsonlariyle başlayan her ekin konsonları bakımından Standart Türkiye Türkçesi'nin Lâtin harfli yazımında ikişer ayrı şekli (allomorphe) olduğu kabul edilmiştir. Benzeşme yoluyla meydana geldiği ileri sürülen bu değişimin kararsızlığını da göz önünde bulundurarak, bunların da *c / d / g*'li şekillerini temsilci ek olarak alabilir, yanlarında diğer ayrı şekillerini ve değişme şartlarını zikrederek yersiz göndermelerden kurtulmuş olabiliriz. Söz gelişi, "*çöpçü*" kelimesinin eki *+çü'* yü arayabilmemiz için, yukarıda belirttiğimiz kurallar gereğince *+cI* şekline koymamız

de göz önünde bulundurulmalı, yani kendilerinden önce gerektirdikleri şartlar, kendileriyle birlikte kelime sözlüğünde verilmelidir.

gerekir. Burada şunu belirtmeden geçmeyelim ki, bugünkü Standart Türkiye Türkçesi yazı dilinin yazımında böyle bir ekin: (4(vokal)*2(konson)=) 8 ayrı şekli vardır.

Alfabetik sıralamada güçlük çıkararak nedenlerin en başında ise, birçok eklerin, meydana getirdikleri birleşmeler sırasında, değişik kurallar dahilinde, birleşme noktalarında değişik sesleri bulundurmalarıdır. Söz gelişi, **nesne hali** ekinin üç ayrı birleşme durumu vardır:

ev	evi	+i	/+I
kapı	kapıyı	+yI	/+yI
kapısı	kapısını	+nI	+nI

bu ek de (4(vokal)*3(değişik birleşme)=) 12 ayrı şekil verir.

Bu kısa açıklama, bizi, eklerin vokal benzeşmesi dışında başka değişiklik gerektirmeyen, yani en az değişiklik gerektiren kısımlarının son kısımları olduğu sonucuna götürür.

23. Ortografik ihtiyac:

Ayrıca, bir yazım geleneği sonucu kelimelerle bitişik yazılan ekleri, ya kelime kök vü gövdesini ya da ekin bizzat kendisini tanımadan ayırmaya imkân yoktur. Kelime kök vü gövdesini bir sözlükten tesbit edip ayırmış olsak bile, geriye kalan ek vü ekler kısmının analizi, şimdiye kadar alışlagelen alfabetik ekler dizini sistemi bakımından bir tesadüfe bırakılmıştır. Böyle dizinlerde aramayı kolaylaştırmak için her ekin bütün ayrı şekillerini vermektense başka çare olmadığı gibi, bu durum çalışmayı bir göndermeler yığına döndürecektir.

3. Sonuç:

O halde, Türkçe'nin ekler dizini hazırlanırken tutulacak en makul yol, özetlersek:

- 1) Her ek için ayrı şekilleri arasından birini belli bir kural dahilinde temsilci olarak seçmek;

- 2) Bu seçilen temsilci ekleri, son harflerinden başlamak üzere alfabetik sıraya koymak;
- 3) Her ekin altında, bu ekin belirlediği durumları belirtmek olmalıdır.

4. Uygulama:

Bir sözlük ve yukarıda belirtilen şartları gerçekleştirmiş bir açıklamalı ekler dizini yardımıyla, Türkçe öğrenmeye yeni başlamış ve genel bilgiyi edinmiş bir öğrencinin Türkçe bir metnin çözümüne yanaşmasına bir örnek vererek sözlerimi bitirmek istiyorum.

41. Metin:

Kaç defa, uzun ve başıboş bir gezintiden sonra otelime dönerken, bilmediğim bir tarafta, ince bir zarın, sırcadan bir kubbenin birdenbire çatlayacağını ve bu altta birikmiş duran zamanın etrafımdaki manzaraya, zihnimdeki hatıralara ait zamanın, bugüne yabancı binbir hususiyetle, bendini yıkmış büyük sular gibi, dört yanı kasıp kavuracağını sanarak korktum.

A. HAMDİ TANPINAR
(Bursada Zaman)

42. Kelime ve eklerin tesbiti:

<u>KLM</u>					
<u>GR. KLM</u>	<u>EK</u>	<u>TMS.EK</u>	<u>D.TMS.EK</u>	<u>EK.GÖREV</u>	<u>KLM.ANLAMI</u>
1. kaç defa	ø ø	ø ø	ø ø	épht. nom.	combien de fois
2. uzun ve başboş bir gezintiden	ø ø ø ø +den	ø ø ø ø +dAn	ø ø ø ø /+dAn	épht. conj. épht. épht. abl.(de)	long et sans but un + promenade

	sonra	∅	∅	∅	pst.posit.	après
3.	otelime dönerken	+ime -erken	+ImA -ArkAn	/+°mA /-°rkAn	dat.1.p.pos. gér.(en ppr.)	(à mon) +hôtel + rentrer
4.	bilmedigim bir tarafta	-medigim ∅ +ta	-mAdIgIm ∅ +dA	-mAdIgIm ∅ /+dA	..que je ne..(pss.) P.PSS.POSSES. (v. vrb.) épht. loc. (à / dans)	+connaître un + côté
5.	ince bir zarın	∅ ∅ +ın	∅ ∅ +In	∅ ∅ /+In, /+nIn	épht. épht. génit.(de)+	mince un membrane (v.posses)
6.	sırçadan bir kubbenin birdenbire çatlayacağını	+dan ∅ +nin ∅ -yaca- gını	+dAn ∅ +nIn ∅ -yAcAgInI	/+dAn ∅ /+In, /+nIn ∅ -(y)AcAgInI	matière (de/en) + verre épht. génit.(de) adverb. P.FTR.POSSES.ACC.(v. vrb.)	un + dôme (v. posses). soudainement ..qu'il (fr.) + se briser
7.	ve bu altta birikmiş duran zamanın	∅ ∅ +ta -miş -an +ın	∅ ∅ +dA -mIş -An +In	∅ ∅ /+dA /-mIş /-(y)An /+In, /+nIn	conj. et épht. loc. (à/dans) p.passé p.prés. génit.(de)	ce dessous accumulé se trouvant + temps (v.posses.)
8.	etrafımdaki manzaraya	+ımdaki +ya	+ImdAkI +yA	/+°mdAkI /+(y)A	qui est en mon + alentour POSSES.LOC.APP. dat. (à/vers)	+ autour + paysage
9.	zihnimdeki hatıralara ait zamanın	+imdeki +lara ∅ +ın	+ImdAkI +lArA ∅ +In	/+°mdAkI /+lArA ∅ /+In, /+nIn	qui est en mon +esprit POSSES.LOC.APP. dat.plr.(aux) pst.posit. génit.(de)	+souvenir appartenant à +temps(v.posses.)
10.	bugüne yabancı binbir hususiyetle	+e ∅ ∅ +le	+A ∅ ∅ +lA	/+(y)A ∅ ∅ /+(y)lA	dat.(à) épht. épht. inst.(avec)	+ aujourd'hui étranger mille et un + particularité
11.	bendini yıkılmış büyük sular gibi	+ini -mış ∅ +lar ∅	+InI -mIş ∅ +lAr ∅	/+InI, /+sInI /-mIş ∅ /+lAr ∅	posses. (son) + digue p.passé épht. plr. pst.posit.	ACC. rompu grand eau comme

12. dört yanı kasıp kavuracağını	ø +1 -ıp -acağını	ø +I -Ip -AcAgInI	ø /+(y)I /-(y)Ip /-(y)AcAgInI	épht. ACC. gér.coord. ..qu'il (ftr.) P.FTR.POSSES.ACC.(v.verbe)	quarte + côté + écouter, détruire + griller, rôtir
13. sanarak korktum	-arak -tum	-ArAk -dIm	/-(y)ArAk /-(y)dIm	gér.(en ppr.) + croire, imaginer passé dét. 1.p.sing.	+ avoir peur

Kısaltmalar:

KLM. GR.	:Kelime grubu no.
TMS. EK.	: Temsilci ek
D. TMS. EK	: Ekler dizininde karşılaşılan diğer temsilci ek
EK GÖREV.	: Ekin görevi
KLM. ANLAMI	: Kelime kök vü gövdesinin anlamı

43. Kelime gruplarının çevirisi:

- 1- *combien de fois*
 - 2- *après une promenade longue et sans but*
 - 3- *en rentrant à mon hôtel*
-
- 4- *à un côté que je ne connais pas*
 - 5- *une mince membrane*
 - 6- *un dôme de verre* *se briseraient*
-
- 7- *et ce temps qui est accumulé au-dessous*
 - 8- *au paysage qui est autour de moi*

9- *ce temps appartenant aux souvenirs qui sont dans mon esprit*

10- *avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui*

11- *comme des eaux grandes qui ont rompu leurs digues*

12- *détruirait les quatre côtés*

13- *j'ai eu peur en imaginant*

44. Kelime kelime çeviri:

Combien de fois, après une longue promenade sans but, en rentrant à mon hôtel, j'ai eu peur en imaginant que, à un côté que je ne connaissais pas, une mince membrane, un dôme de verre se briseraient et ce temps, qui se trouvait accumulé là-dessous, le temps appartenant au paysage qui était autour de moi et aux souvenirs qui étaient dans mon esprit détruirait les quatre côtés, avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui, comme des grandes eaux qui ont rompu leurs digues.

45. Edebî Çeviri:

Que de fois, rentrant d'une longue déambulation à mon hôtel, j'ai eu peur qu'une mince membrane, un dôme de verre, quelque part que j'ignorais, allassent se briser soudain, et que ce temps, accumulé là-dessous, ce Temps qui appartient au paysage qui m'entourait, aux souvenirs qui étaient dans mon esprit, allât,

*avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui, tout inonder, comme les grandes eaux qui ont rompu leurs digues.*⁶

6. Bibliyografya:

ERGIN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1962.

GEMALMAZ, Efrasiyap, **Erzurum İli Ağzları (İnceleme Metinler-Sözlük ve Dizinler)**, 3. cilt; Erzurum, 1978

..... **Eski Türkçe'nin Ekli Denemesi**,
Erzurum 1971; (Teksir edilmiş ders notu)

..... **Türkiye Türkçesi'nin Açıklamalı Ekler Dizini Üzerine Bir Deneme**, Strasbourg 1967

MÖRER, Alfred, **Grammaire de la Langue Turque (Théorique et Pratique)**, İstanbul 1961

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Bursada Zaman*, çev. René **GIRAUD**, **Tercüme Dergisi**; 1966; sayı: 85

⁶ Bu edebî tercüme, Hocam Prof. Dr. René **GIRAUD** tarafından yapılmıştır. *bk. Tercüme Dergisi*; 85. sayı; 99. sayfa.